

Yaygın Din Eğitim Açısından İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vaizliğin Gelişimine Tarihi Bir Bakış

Recai DOĞAN*

Giriş

Bu araştırmada, bugüne kadar gerek bazı temel İslam bilimleri gerekse din eğitimi araştırmalarında¹ üzerinde durulan vaaz ve vaizlik konusuna, günümüz vaaz ve vaizlik ile ilgili problemlerin de daha iyi anlaşılmasına

* Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Mesela bkz. Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları No. 145, İstanbul 1997, s.17-50; Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, c.XXVII, S.4, Ankara 1991, s.102-112; Cemal Tosun, "İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXXVI, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997, s.179-188; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah yayınları, İstanbul 1983, s.308-315; Hasan Cirit, *Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussas*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi) İstanbul 1997; Mücteba Uğur, "'Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, s.291-326; Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1997, s.36-38, 214-224; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, 2. Baskı, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.160-161.

günümüz vaaz ve vaizlik ile ilgili problemlerin de daha iyi anlaşılmasına ışık tutacak olan yaygın din eğitimi açısından yaklaşılmaya çalışılmıştır. Günümüzde, vaaz ve vaizlikle ilgili yapılan araştırmalar daha çok günümüz problemlerine yöneliktir. Bu tür araştırmalarda ise, tarihi gelişim açısından vaaz ve vaizliğin, bir giriş mahiyetinde olmak üzere ve daha çok Medresetü'l-Vaizin'in ön plana alınarak veya hadis çalışmaları ile ilgili olarak verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Konuya, yaygın din eğitiminin en önemli vasıtalarından olması itibariyle tarihî gelişimini dikkate alarak pedagojik açıdan yaklaşan müstakil bir çalışmayı tesbit edemedik. Elbette bir konunun çeşitli ilim dalları tarafından kendi metodolojisi açısından incelenmesi, o ilimin alanı içerisindeki yerinin ve öneminin belirlenmesi bakımından önemlidir. Ancak, genelde klasik kültürümüz içerisinde çok farklı bakış açılarıyla incelenmeye çalışılan vaizlik müessesinin öncelikle bir eğitim kavramı olarak ortaya konulup, bu açıdan bağımsız bir çalışma içerisinde incelenmesi daha öncelikli bir konu olarak araştırılmayı beklemektedir.

Araştırmada, vaaz ve vaizliğin yaygın din eğitimi açısından tarihî gelişimine genel olarak değinilmeye çalışılmış ve konunun din eğitimi biliminin metodolojisiyle birçok yönlerden incelenmeyi beklediği de ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Makale, iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda vaaz ve vaizliğin yaygın din eğitimi içerisindeki yeri ve önemi belirtilmiş, ikinci kısımda ise, İkinci Meşrutiyet'e kadar geçirdiği safhalar genel olarak verilmiştir. İkinci Meşrutiyet dönemi vaaz ve vaizlikle ilgili gelişimin, bu araştırmaya konu edilmemesinin sebebi ise, konu ile ilgili yapılan tartışma ve uygulamaların ayrı bağımsız bir çalışmayı gerektirecek kadar geniş olmasıdır.

I. Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik

Yetişkinlerin din eğitimlerinde, vaaz yoluyla eğitim önemli bir yer tutmaktadır. Yaygın din eğitimi denince de akla ilk gelen vaazlardır. Vaaz ve nasihat, yaygın din eğitiminde vazgeçilmez bir eğitim öğretim vasıtasıdır. İslam'ın başlangıcından itibaren Müslüman halkı eğitici, dini konularda bilgilendirici bir vasıta olarak kullanıldığı gibi, siyasî, içtimaf

ve ahlaki esasların telkin ve taliminde de en çok kullanılan yollardan birisidir. Gerek Kur'an ve gerekse hadislerde konu ile ilgili açık öğütler bulunmaktadır.²

Allah bize Kur'an vasıtasıyla öğütlerde bulunmuş, bunları Hz. Peygamber ve ondan sonra da yerine geçen zatlar bize ulaştırmıştır ki; bu irşatların hepsine vaaz ve mevize denilir. Ancak, İslam eğitiminde önemli bir yere sahip olan vaaz ve vaaz yoluyla eğitim, bir eğitim terimi olarak İslam eğitiminin temel kavramlarından olup kelime olarak, öğüt vermek, nasihat etmek, birisinin kalbini yumuşatacak şeyleri söylemek, kötü sonuçları hatırlatmak, uyarmak ve sakındırmak manalarına gelen Arapça bir kelimedir. İslam din eğitimi kavramı olarak ise, kelime anlamıyla orantılı, hemen hepsinin muhtevası aynı olan, çeşitli tanımları yapılmıştır.³ Yapılan vaaz tanımlarındaki ortak noktaları şu şekilde özetlemek mümkündür: Vaaz ve nasihatte bulunmak, kalbi yumuşatacak sevap ve ikaba dair sözleri hatırlatmak, dini bilgiler öğretmek, doğru olan dünya işlerine irşat etmek, iyiliği emredip, kötülükten sakındırmak, şefkatli davranmak, büyüklerine saygı, küçüklerine sevgi duyguları beslemek ve bıktırmamak şartıyla güzel öğütler vermek, kalbi rikkatle getirerek korkutmak, kusurları yumuşak bir şekilde düzeltmek, güzel sözlerle insanları hayra çağırarak.

Vaaz ile ilgili yapılan tanımlardan bir kısmı vaazın muhtevası, diğer bir kısmı ise muhteva ile birlikte nasıl yapılması gerektiği ile ilgilidir. Yine tanımlardaki vaaz kavramı, nasihat ve güzel öğüt, tezkir -insanlara doğruyu ve yanlışı hatırlatma- irşat, tebliğ ve talim -insanlara doğru bilgiler sunmayı- rehberlik, davet ve hidayet terimlerini de içermektedir.⁴

Bu çalışmada, İslam eğitiminin temel kavramlarından biri olarak vaaz kavramını, yaygın din eğitimi açısından değerlendireceğimiz için, yaygın

2 Konuyla ilgili Kur'an ayetleri için mesela bkz. Nahl, 16/125, Fussilet, 41/33.

3 Tanımlar için bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arap*, c.VII, s.466; M. Şerafeddin Yaltkaya, *Va'zlar*, Matbaai Ebuzziya, İstanbul 1944, s.5; Uğur, s.292-293; Tosun, s.181; Bayraktar, s.17.

4 Vaazla ilgili bu kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Bayraktar, s.21-29; Tosun, s.181-188; Günay Tümer, "Vaazda Takip Edilecek Metod", *Diyanet Dergisi*, c.XVII, S.1, Ocak-Şubat 1978, s.6.

din eğitimi kavramını açıklamak ve vaaz kavramının bu faaliyet içerisindeki yerini ve önemini tesbit etmek faydalı olacaktır. Yaygın din eğitiminin tanımını yapabilmek için, öncelikle yaygın eğitim kavramını tarif etmek gerekir. Toplumların kalkınmasında ve fertlerin gelişiminde, örgün eğitim kadar yaygın eğitimin de önemli bir yeri vardır. Örgün eğitim kurumlarının henüz kurulmadığı ve devlet tarafından bu işin yapılmadığı dönemler dikkate alınacak olursa, hem o zaman hem de günümüzdeki yaygın eğitimin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Yaygın eğitim, fertlerin ve toplumun sosyal gelişmesini hızlandıran, ekonomik kalkınmasını destekleyen, milli kültür değerlerini koruyan, geliştiren, nesilden nesile aktaran ve milli birlik ve bütünlüğü sağlayan en etkili faaliyetlerden biridir. Bugün genelde yaygın eğitim için birçok tanımlar yapılmakla beraber hepsini içeren ortak bir tanım şudur: “Örgün eğitim sistemine hiç girmemiş ya da herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelerden çıkmış bireylere gerekli bilgi, beceri ve davranışları kazandırmak için örgün eğitimin yanında veya dışında, onların; ilgi, istek ve yetenekleri doğrultusunda ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerini sağlayıcı nitelikte, çeşitli süre ve düzeylerde yaşam boyu yapılan eğitim, öğretim, rehberlik ve uygulama etkinliklerinin tümüdür.”⁵ Yaygın eğitim kavramı yanında, okul dışı eğitim, halk eğitimi, kitle eğitimi ve hayat boyu eğitim terimleri de kullanılmaktadır. Bu terimler de hemen hemen yaygın eğitim kavramının kapsadığı tanımları içermektedirler.⁶ Yine yaygın eğitim, halka bilgi veren, ortak milli değerleri kazandıran, toplumu çağdaş medeniyet düzeyine ulaştırmaya çalışan ve fakat bu yolla eğitilenlere diploma vermeyen veya sonuçta bir görev alabilme hakkını kazandırmayan bir eğitim olarak tanımlanmaktadır.⁷ Yaygın eğitim ile ilgili tanımlar ne kadar çeşitli olursa

5 *Millî Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Kurumları Yönetmeliği*, 1979, Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, s.14.

6 “Halk Eğitimi” tanımı için bkz. Cevat Geray, *Halk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi yayını, Ankara 1978, s.1. “Yetişkin Eğitimi” tanımı için bkz. Colin Titmus-Paz Buttedahl-Diana Ironside-Paul Lengrad, *Yetişkin Eğitimi Terimleri Sözlüğü*, çev: A. Ferhan Oğuzkan, 2. Baskı, Unesco Uluslar arası Eğitim Bürosu, Ankara 1997, s.68. “Kitle Eğitimi” terimi için bkz. Geray, s.411. “Hayat Boyu Eğitim” tanımı için bkz. Oğuzkan, s.38.

7 Bkz. *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 1968-1972, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1967, s.179; *Millî Eğitim ve Din Hayatı*, Boğaziçi yayımları, İstanbul 1981, s.114.

olsun, hepsinde vurgu yapılan husus yaygın eğitimin örgün eğitimde yer almayan bireylere yönelik bir eğitim süreci olmasıdır. Bu çerçevede yaygın din eğitiminin tanımını yapacak olursak, eğitim, din eğitimi⁸ ve yaygın eğitim tanımlarını beraber düşünmek gerekir. Yaygın din eğitimi, örgün din eğitimine hiç girmemiş veya herhangi bir kademesinde bulunan veyahut bu kademedен ayrılmış olan vatandaşlara örgün eğitimin yanında veya dışında dini bilgilerin verilmesidir. Yaygın din eğitimi aynı zamanda, örgün din eğitimi yanında ve/veya dışında düzenlenen faaliyetlerin tümünü kapsamaktadır. Yaygın din eğitimi, halkı din konusunda bilgilendirmede çok önemli bir işleve sahiptir. Toplumda, dini inancın ve ibadetlerin sağlıklı kanallara edilmesinde, dini sapmaların önüne geçilmesinde yaygın din eğitiminin önemli bir fonksiyonu vardır. Dinin teori ve pratiğini birlikte yürütme imkanına sahip olan yaygın din eğitimi, dini ibadetlerin yerine getirilmesinde gerekli olan dini bilgiler yanında topluma genel kültür verme işlevini de üstlenmektedir.

Yaygın din eğitiminin amacı ise, her yaş ve cinsiyette ve farklı eğitim düzeyindeki insanları din konusunda bilgi sahibi kılmak ve dini pratiklerin usulüne uygun yerine getirilmesini öğretmek; bilgi eksikliklerini gidermek, yeni bilgilerle takviye etmek, olabildiğince geniş kitlelerin gönüllerine doğru dini inancı yerleştirmek, bu yolla dini sapmaların, yanlış dini bilgilendirmelerin önüne geçmek, dinin olumlu tezahürlerinin ortaya çıkmasını sağlamak; toplum katmanlarındaki manevi boşluğu ve tatminsizliği dini erdemlerle doldurmaya çalışmak; toplum fertlerinin dini bilgi eksiklerinin tamamlanmasına imkan sağlamak, onların dini kültür birikim düzeylerini yükseltmek; hayatın dini boyutunu bireye fark ettirerek onun yorumlamasına katkı sağlamak; milli kültür değerlerinin diri tutulması, muhafazası, geliştirilmesi ve tanıtılmasında rol oynamak ve bu yolla dinin toplumsal gruplar arasında uyum sağlama imkanını kazandırmaktan ibarettir.⁹

8 Eğitim ve Din Eğitimi ile ilgili tanımlar için bkz. Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 2. Baskı, Yeni Çizgi, Ankara 1995, s.18-19, 43; Selahaddin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara 1975, s.12. Saffet Bilhan, *Eğitim Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, Ankara 1991, s.350.

9 Bkz. Bulut, s.22-23.

Yaygın din eğitiminin mahiyet ve özelliklerine gelince; yaygın din eğitimi toplumun bütün fertlerine hitap etme özelliğine sahiptir. İslam'ın ilk dönem eğitiminin bir "yetişkinler eğitimi"¹⁰ olması sebebiyle İslam eğitiminin karakteristik özelliklerini taşır. Yaygın din eğitimi, eğitim sorununu çözememiş ülkemiz açısından özel bir önem taşımaktadır. Yaygın din eğitiminin vasıtaları olan vaaz ve hutbelerde, çok değişik konular ele alınıp işlenebilmektedir. Dini konular yanında sağlık, adab-ı muâşeret, cinsel hayat, iktisat, aile çocuk, spor, turizm... gibi genel eğitim konuları da ele alınıp işlenebilmektedir. Yaygın din eğitimi faaliyetleri her yerleşim biriminde düzenlenebilir. Yaygın din eğitiminin hedef aldığı kitle çok farklı kabiliyetlere, değişik istidatlara, farklı ihtiyaçlara, farklı özgeçmiş, farklı coğrafi bölge mensubiyetine, farklı öğrenme yeteneklerine, değişik yaş gruplarına sahiptir. Ancak yaygın din eğitiminin hedef aldığı kitle ağırlıklı olarak yetişkinlerdir.

Yaygın din eğitiminin vasıtaları Cumhuriyet öncesine kadar hutbe, vaaz, mecmua ve gazeteler, ev sohbetleri... ile sınırlı iken, teknolojinin imkanlarıyla bunlar bugün çok daha genişlemiştir. Mekanları, yine daha önceleri camiler ve mescitler, tekke ve zaviyeler, kıraathaneler iken, bugün hastaneden, cezaevlerine kadar daha geniş bir mekan imkanına sahiptir. Yaygın din eğitimi, her mekan ve zamanda yapılabilmesine rağmen, özellikle cuma günleri Ramazan, bayram, arefe, aşure günü gibi dini özelliğe sahip olan günlerde daha bir önem kazanır. Cuma günleri cuma namazından önce yapılan vaazlar, İslam yaygın din eğitiminin en önemli vasıtasıdır. Yine Ramazan ayında teravihten önce yapılan vaazlar da çok önemlidir. Ancak tekrar etmekte fayda vardır ki, yaygın din eğitimi deyince akla ilk gelen vaazlardır. Hatta İkinci Meşrutiyet öncesi dönem göz önüne alınacak olursa, vaazlar sadece yaygın din eğitiminde değil, belirtildiği üzere toplumun her konuda bilgilendirilmesinin ve geliştirilmesinin yani yaygın eğitimin en önemli vasıtası olmuştur. Bu sebeple, vaaz meselesi İslam kültüründe ve İslam eğitim tarihinde ve özellikle de Osmanlı ülkesinde her zaman ve mekanda önemli bir yere ve öneme sahip olmuş, vaaz ve bu işi yapan kişi olarak vaizler üzerinde her

10 "Yetişkin Eğitimi" kavramı için bkz. Bilgin, s.22.

zaman durulmuştur. Hz. Peygamberin tebliğ ettiği dinin de yine Kitab'ının bir özelliği olarak vaaz ve öğüt yoluyla bir yetişkinler eğitimi olarak yeryüzünde yayılmaya başladığı göz önüne alınırsa, meselenin önemi daha açık olarak anlaşılabilir.

II. İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Vaaz ve Vaizlik

Peygamberler, Allah'tan aldıkları emir ve öğütleri, insanlara tebliğ ederler. Hz. Peygamber de, bu görevi yerine getirirken, yani emir ve öğütleri tebliğ ve tebyin ederken vaaz ve irşat metodunu kullanmıştır. Hz. Peygamber döneminde vaaz, önemli bir davet ve irşat vasıtası olarak yürütülmüştür.¹¹ Ayrıca Hz. Peygamber döneminde onun isteğiyle bazı sahabeler de vaaz etmişlerdir. Dört halife döneminde onlar da konuşmalarında halka vaaz ve nasihatte bulunmuşlardır. Hz. Ömer zamanında bazı insanlar vaaz etmek istemişler ve o, buna zorluğunu anlatarak izin vermiştir.¹² Kesin bir bilgi olmamakla beraber resmi vaizlik müessesesi Hz. Ömer zamanında ihdas olunmuştur. Emeviler zamanında Muaviye, vaiz ve kıssacıların mescit ve karargahlarda sabah ve akşam namazlarından sonra kıssa anlatmalarını, bu arada kendisine ve Şahlılara dua, muhaliflerine ise beddua etmelerini emretmiştir. Böylece o dönemde Kassasü'l-Hassa denilen, resmi veya siyasi vaizliğin yolu açılmış oluyordu. Artık kıssacılar Kasasü'l-Amme ve Kasasü'l-Hassa olarak iki kısma ayrılıyor birincisi, insanlardan bir topluluğun bir araya gelmesi ve vaizin de onlara öğüt veya nasihatte bulunması ikincisi ise, Muaviye tarafından ihdas edilen ve kıssa anlatmak üzere tayin edilen kıssacı vaiz demektir. Buna göre, Hz. Ömer döneminden itibaren bir meslek olarak ortaya çıkmaya başlayan ve yöneticinin iznine bağlı olarak yürütülen vaizlik,

11 Hz. Peygamber'in vaaz edilişi ile ilgili olarak bkz. Tirmizi, İlim 16, Edeb 72.; Buhari, İlim 12, 28, 84-87, İman, 51-52; Bu konuda daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Selahaddin Parlador, "Hz. Peygamber Devrindeki Eğitim Anlayışı ve İşleyişi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.I, İzmir 1983, s.281-282; Bayraktar, s.45-47; "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, c.II, Adet 39, 7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s.877.

12 A.J. Wensick, "Mescid", *İslam Ansiklopedisi*, c.VIII, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s.19-20, 35, 82-83; Uğur, s.301-302.

Muaviye döneminde devletin emrinde olan ve bizzat halife tarafından tayin edilen resmi görevlilerce icra edilen bir kurum olarak yeni bir konum kazanmıştır. Hicri IV. asırda Abbasiler döneminden itibaren ise, kadın vaizler de görev yapmaya başlamışlardır.¹³

İslam dünyasının değişen zaman ve coğrafyalarında vaizlik görevi, daha ziyade ulema olarak bilinen kişiler tarafından icra edilmiştir. Osmanlı'da da ulema, Kur'an ve hadislerin en yetkili yorumcuları idi. Dolayısıyla vaaz ve nasihatler yoluyla halkı aydınlatma görevi de ulema mensubu kimseler tarafından yerine getiriliyordu. Osmanlılar döneminde alimler, ders halkalarıyla ve belirli gün ve gecelerde, halkın dini konularda aydınlanmasına çalışmışlardır. Özellikle selatin camilerde yapılan vaaz ve vaizlere önem verilmiştir.¹⁴ Yine serbest olarak camilerde vaaz eden vaizler vardı.¹⁵ Osmanlı da esas vaaz edenler ise, Kürsü Şeyhleri idiler. Bunlar cuma ve diğer günlerde halka vaaz ederlerdi.¹⁶ Osmanlı da vaiz yetiştiren özel bir kurum yoktu. Vaizler medreselerden yetişiyordu ve medreselerde bunlar için özel bir ders okutulmuyordu.¹⁷ Medreselerde gelenek haline gelen "cerre çıkma" Recep Şaban ve Ramazan aylarına mahsus bir uygulama idi ve medrese talebeleri, bu aylarda ülkenin çeşitli yerlerine dağılarak gittikleri yerlerdeki camilerde imam-hatiplik ve vaizlik görevlerini yerine getirirlerdi. Cerr, talebeye okulda öğrendiği teorik bilgileri tatbik etme olanağı sağlardı. Bu bir bakıma, modern eğitim sistemlerinin hala çok önem verdikleri staj demektir.

İslam tarih ve kültüründe halkın başta dini konularda olmak üzere hemen her konuda eğitilmesinde en yaygın bir vasıta olarak kullanılan vaaz ve

13 Bayraktar, s.37-38; Uğur, s.306-307.

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s.186.

15 Jons Pederson, "Hatip", *İslam Ansiklopedisi*, c.V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.365.

16 Kürsü Şeyhliği için bkz. Ergin, s.210-220; Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *I. İslam Düşüncesi Sempozyumu 24-27 Ekim*, İstanbul 1996, s.5. Ayrıca bkz. Mehmed Emin, "Kürsü Şeyhleri: Selatin Şeyhliği", *Şebillü'r-Reşad*, c.XVII, Adet 427-428, Haziran 1335, s.88-89.

17 Cahit Baltacı'nın XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri ile ilgili verdiği bilgilere baktığımızda, bu dönem medrese programlarında vaaz ve vaizlik ile ilgili özel derslere en azından programlar içerisinde rastlamamaktayız. Bkz. Cahit Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s.22-24.

vaizlerle ilgili problemler de zaman içinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Mesela tarihi kaynaklarımıza, örneğin Gazali'nin, Fahrüddin Razi'nin yahut Ebu'l-Berekat Bağdadi ve Katip Çelebi'nin eserlerini dikkatle tetkik ettiğimiz zaman, genelde irşat özelde de bu faaliyete de karşılık olarak kullanılan ve bir eğitim terimi olan vaaz faaliyetinin, her zaman birtakım güçlüklerle karşı karşıya olduğunu görürüz. Gazali, İhya adlı eserinde konu ile ilgili olarak özetle şöyle der: Hitabet ve tezekkürdeki gaye, kalpleri harekete getirmek, teşvik etmek ve gönülleri yumuşatmaktır. Bu bakımdan hüsn-i beyan önemlidir. Ne var ki, hitabette aşırı gitmek, garip kelimeler kullanmak, sırf "beni iyi hatip bilsinler" diye bir anlayış içine girmek asla doğru değildir. Ayrıca gereksiz ayrıntılara dalarak şüphe ve tereddüt uyandıracak tavırlardan da kaçınmak icabeder.¹⁸ Yine aynı eserinin bir başka yerinde ise Gazali, konuya irşat edilmek istenen yani cemaat açısından bakmaktadır: Nasihat edecek olan kişi muhatabın haline göre konuşmalıdır. Bütün şer'i mev'izayı ve hikayeleri herkese anlatmak mümkün olmadığı gibi muhatabın haline uymayan bir şey ile hitap edip durmak da boşuna zaman harcamaktan başka bir şey değildir. Bu durumdan kaçınmak için Gazali, şunu tavsiye ediyor: Vaizler, çoğunluğu ilgilendiren ortak konuları seçmeli ve onlar üzerinde durmalıdır. Zira şer'i ilimler hem gıda, hem de devadır. Gıda genel olarak herkes için, deva ise özel durumu bulunanlar içindir. Ne yazık ki, bunlara dikkat eden vaiz ve hatipler pek kalmadı. Bu yüzden irşat hizmeti etkisiz hale geldi, isyan çoğaldı, fitne ve fesat arttı. Pek çok insan parlak sözlerle, şiirlerle mahvoldu. Söylenenler gönülden gelmediği, riyaya dayandığı için gönüllere etki etmedi. Söyleyen mütekebbir, dinleyen zoraki dinleyici.¹⁹

Ebu'l-Berekat Bağdadi de benzer şeyler söylemektedir: Ona göre hatip, hitap ettiği cemaatin etvar ve ahlakını bilmek durumundadır. O, muhtelif kişilere hitap eder. Bu kişilerden bir kısmı bazen hasımlardan, bazen nazar ve mücadele erbabından olur. Şimdi, hatip bu farklı kimselere karşı kendisinin ulaşmak istediği gayesini iyice tayin ve tesbit etmek zorundadır.²⁰

18 Gazali, *İhya-i Ulumi'd-Din*, c.III, Kahire 1968, s.152.

19 Gazali, c.IV, s.70-71.

20 M. Şerefeddin, "Ebu'l-Berekat el-Bağdadi". *Darül-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1930, 17, s.319.

Yine Katip Çelebi'nin *Mizanü'l-Hak fi İhtiyari'l-Ehak* adlı eserindeki "öğütler" kısmında vaizlere örnek kabilinden, vaaz ve nasihat adabından bir kaçını bildirmesi ve vaaz edenlerden de buna göre vaaz etmelerini istemesi, o dönemdeki vaaz ve vaizlikle ilgili problemlere karşı alınması istenilen tedbirlerdendir. Katip Çelebi, vaizlerden özetle şunları istemektedir: 1- Vaazda dedikoduya yol açmamak için şehir halkının töresine, adetine, ıstılahına aykırı söz söylememek. 2- Müslümanlar arasındaki uyuşmazlıkları güzellikle, yumuşaklıkla çözmeyi sağlayan ve tarafsız olan vaazlar vermek. 3- Dinin emirlerini halkın yerine getirmesi için teşvik etmek. Ancak bunu yaparken orta yolu seçmek. 4- Zaman ve zemine göre halka Türkçe vaaz etmek. 5- Halkın anlamayacağı ilmi konulardan bahsetmemek. Katip Çelebi, bu öğütlerden sonra şunu söyler: "İmdi, halka, akılları yettiğince söyleyin dediklerinden çıkılmamalı. Zira dinleyenlerin çoğunda anlama gücü olmadığından, insan bilinmeyeni öğrenmeye yönelmeyip ondan yüz çevirir."²¹

Diğer taraftan vaizler meselesine bizzat bu işle ilgilenen makam olarak önem verildiğine dair bir diğer örnek de XVI. asır sonlarında 998/1590 tarihli bir kadı beratı mazmunundaki vaaz ve vaizler hakkındaki şu ifadelerdir: "...Ve kadimden va'z ve nasihat edenleri ideler, anlardan maada kütüb-i tefasir ve ehadis istihracına kadir ve va'z ve nasihate layik olduğuna yedinde temessükü olanlara ettirib maadayı men edeler."²²

Osmanlı ülkesinde de vaaz ve vaizlik, özellikle Müslümanların dini konularda bilgilendirilmesi için önemli bir vasıta olduğu için, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere bu hususta hem vaazın nasıl olması gerektiği hem de vaizin vaaz yaparken nelere dikkat etmesi gerektiği ile ilgili görüşlere eserlerde yer verilir. Ancak Tanzimat döneminden itibaren konuyla ilgili birçok belgede vaaz ve vaizlik meselesine büyük önem verilmiştir. Devlet, vaazlarla Müslümanların dini konulardaki bilgi eksikliklerini gidermelerine imkan sağlanmasını istiyor, ehliyetsiz kişilerin

21 Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahak*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Haz: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1993, s.123-125.

22 Uzunçarşılı, s.86.

vaaz etmelerine mani olmaya çalışıyordu.²³ 1847 Ramazan'ında İstanbul'daki camilerde vaaz edeceklerle ilgili konular Meclis-i Vâlâ'da genişliğine görüşülmüş nihai karar için durum Sadaret arzı ile Padişah'a sunulmuştur. Burada özellikle vaazların Müslümanların aydınlatılmasındaki önemine değinilmiş ve ehliyetsiz kimselerin vaaz etmemelerinin gerekliliği üzerinde önemle durulmuştur.²⁴

Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet öncesi dönemde yukarıda bahsedilen resmi makamlarca yapılan teşebbüslerden biri olarak Sadaret arzından sonra yine vaazların ıslah edilmesi, vaizlerin halkı her konuda aydınatabilecek ilmi ve mesleki donanıma sahip olarak yetiştirilmesi yönündeki talepler doğrultusunda bireysel planda yapılanlardan birisi de Muhammed Abduh tarafından Abdülhamid'e sunulan ıslah projesinde dile getirilmiştir. Söz konusu projede Abduh, halkı irşat ile görevli olanların, hem dinen, hem de edebi olarak halkın en bilgilileri, herkesin örnek alabileceği, halkın en ahlaklıları olmaları gerektiğini ve bunun yanı sıra insanların kalplerine hitap edebilmek için onların psikolojik hallerini çok iyi bilmeleri, halkı irşat ederken de en güzel şekilde konuşmaları icap ettiğini belirtir. Abdülhamid'in pan-islamist politikalarının gönülden destekçisi görünen Abduh, Padişah'ın başarısı için vaiz ve mürşitlerin Müslümanlara devlet sevgisini aşlamalarını ve Peygamberin Halifesi olan

23 Nesimi Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXXVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s.107-108.

24 Kararda konu ile ilgili olarak şu hususlara yer veriliyordu: "Ramazan-ı şerifte cevami' ve mesacid-i şerifeye tecemmu' eden efrad-ı muvahhidin isti'ma-i mevaiz ile tashih-i mesail-i diniye eylemleri fezail-i İslamiyye'den olduğu halde ekseri ol günlerde taşralardan ve şuradan buradan gelen vaiz suretinde efendiler birtakım kelimat-ı bi-mana ile ezhan-ı nasî tağlit edip..." (İrade, Meclis-i Vâlâ, 2268, Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)", s.108, 4 numaralı dipnottan naklen); "Ramazan-ı şerif münasebetiyle ve halka va'z ü nasihat vesilesiyle Bab-ı Meşihatca malum ve mezun olmayan hatta behre-i ilmiyyesi bile bulunmayan ve başına sarık saran bazı adamların da cevami-i şerifede va'z ü nasihate kıyam etmekte ve bunların içinde sadedin haricine çıkarak..." (YEE, 5, Yazıcı, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)", s.108, 4 numaralı dipnottan naklen.)

Emirü'l-Mü'minin Sultan Abdulhamid'i kendi nefislerine tercih etmeleri gerektiğini anlatmalarını ister.²⁵

III. Değerlendirme

Yukarıdaki açıklamalardan, vaazın Hz. Peygamber döneminden itibaren daha çok yeni dinin öğütlerinin inananlara teorik ve pratik aktarımında kullanılan bir vasıta olarak yararlanıldığını söyleyebiliriz. Ancak, zaman içinde özellikle Muaviye'den başlayarak vaazların da hutbeler kadar olmasa bile²⁶ sırf dini konularda değil, aynı zamanda toplumsal, siyasi, ekonomik vb. hususlarda da halkı aydınlatmada ve yönlendirmede bir vasıta olarak kullanıldığını söylemek de mümkündür. Fakat, vaaz ve vaizlerle ilgili yapılan eleştiri ve önerilerde tesbit edebildiğimiz kadarıyla Abduh'un Abdülhamid'e sunduğu layihaya kadar bu tür bir talepte de bulunulduğunu görmemekteyiz. Yine yukarıda işaret edildiği üzere Meclis-i Vâlâ'nın kararında da bu yönde bir talep yoktur. Ancak siyasi durumun değişmesi, mevcut bütün vasıtalarından olduğu gibi, yavaş yavaş din ile ilgili olmasa bile toplumun yapısı da göz önünde tutulduğu zaman her olayı bir yolla din ile ilişkilendirerek dinin etkisinden yararlanabilmek açısından vaazlardan da faydalanılmaya başlanılmıştır. Aslında Osmanlı da merdiven modelinde²⁷ olmasına rağmen medreselerin amacı, İslam dinine ve Osmanlı yönetim anlayışına uygun mülki ve askeri

25 Muhammed Abduh, söz konusu ıslah projesini Sultan Abdulhamid'de bir mektupla sunmuştur. Başbakanlık Arşivi, Yıldız tasnifi kısım no: 18, Evrak no: 553/ 510, Zarf no: 93, Karton No: 38'de bulunan mektup için bkz. İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul 1994, s.30-54.

26 Aslında vaaz ve hutbenin tarifleri bir arada yapılırken hangisine siyasi bir içerik yüklenildiği görülebilir. Mesela bkz. "Vaaz bir ayet veya hadisi tefsir ve onunla ilgili meseleleri açıklamak suretiyle yapılan nasihatlarla denir. Hitabet ise fikirde tasavvur edilen şeri, siyasi veya edebi bir konuyla ilgili irticalen irad edilen nutka denilir." ("Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, Adet 39, s.877)

27 Demokratik bir okul kuruluş sistemi olan merdiven sistemi, hiç bir sınıf ve zümreye herhangi bir üstünlük tanımayan, her okul kademesi birbirine bağlı olan, dikey yükselişler kesintisiz olduğu gibi, aynı seviyedeki okullar arasında yatay geçişler de her zaman mümkün olan bir okul kuruluş sistemidir. Bkz. Mustafa Ergün, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, 4. Baskı, Ocak yayınları, Ankara 1994, s.216.

yöneticileri, halkı din ve devlet konusunda aydınlatacak kişileri yetiştirmektir. Bu sebeple, her ne kadar vaazlarla ilgili yapılan tanımlar, sadece vaazın konusunun dini ağırlıklı olması yönündeyse de hem medreselerden yetişenlerin biraz önce zikredilen yetişme tarzları hem de İslam eğitiminin başlangıçtan itibaren genel eğitimi de kapsayan ve ilimler arasında her ne kadar teorik olarak bir ayırım yapılmış olmasına rağmen, İslam'ın faydalı olan her şeyin öğretimini ve eğitimi teşvik etmesi sebebiyle vaazlar, muhteva itibariyle bu özelliği taşımışlardır. Fakat, bunun belirgin bir biçimde ortaya çıkması zaman, şart ve yöneticilerin kullanım tarzlarına bağlı olmuştur. Vaazların muhtevaları kısmında yer alan özellikler ise burada bir yanlış meydana getirmemelidir. Vaizler din ile ilgili olmayan konuları siyasi iradenin istediği gibi değil dinin buyurduğu gibi anlatmışlardır. Halbuki hutbe bu açıdan vaazdan kısmen cumanın şartlarından gelen özelliklerden dolayı farklılık arz eder. Bunu destekleyen bir diğer özellik de medreselerde eğitim özgürlüğüne sahip olunmasıdır. Okulun politik fonksiyonu, onun kendi yapısında bulunan bir şey değildir; zaman içinde ve tarihi bir gelişim olarak ortaya çıkmıştır. İslam medreselerinde anlatılan konular devlet nizamı üzerine olmaktan ziyade diğer ilimlerle beraber din ve din ilimleri üzerine idi. Devlet, ancak medreselerde okutulan konulara uyduğu sürece meşru idi. Oysa camilerde cuma hutbeleri, o toprakları yöneten devlet başkanı adına okutuluyordu. Medreselerin devlet yönetiminden bağımsızlığı o kadar açıktı ki, koca İslam dünyasında müderrisler ve talebeler, istedikleri yerin medresesine gidip öğretim ve öğrenim yapıyorlardı. Medreseden yetişen vaizler, medresenin bu özelliklerini, camilerde verdikleri vaazlarına da yansıtmışlardır. Hutbenin siyasiliği tam manasıyla vaaz konularına sirayet etmemiştir. Osmanlı ülkesinde vaizlerin başvurdukları vaaz kitapları ve bunların içerikleri de bunu doğrulamaktadır.²⁸ Ancak her zaman vaazın

28 Osmanlı döneminde hem vaizler hem de halk tarafından okunup kullanılan en meşhur kitaplardan bazıları şunlardır: Ebu Hamid Muhammed Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din*, c.I-IV, Kahire, 1968; Muhammed Cemaleddin el-Kasimi, *Mev'izatü'l-Mü'minin min İhyai Ulumi'd-Din*, Beyrut 1987; Ofu Muhammed Emin Efendi, *Necatü'l-Mü'minin*, İstanbul 1308; Alay Müftüsü Mehmed Şakir, *İrşadü'l-Gafilin*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326 (Beyanü'l Hak bu kitabı "ihvan-ı dine ve bilhassa talebe-i ulum efendilere tavsiye" etmekteydi. Bkz. *Beyanü'l-Hak*, c.IV, Adet 80, 6 Şevval 1328-27 Eylül 1326, s.1543);

yapılışı ve vaizde bulunulması gereken vasıflar devamlı üzerinde durulan bir konu olmuştur. Bunun en önemli sebebi, her konuda zamanın en önemli iletişim aracı olması ve vaizlerin en seçkin ve bilgili kimseler arasından seçilmesi, vaazların her zaman bir kamuoyu oluşturma aracı olma özelliğini ve gündemde kalmasını sağlamıştır. Ancak vaaz ve vaizlerin esas önem kazanmaları, İkinci Meşrutiyet'in kendine has siyasi, kültürel, ekonomik özellikleri içinde modernleşme fikrinin geldiği durum ve bunun eğitimdeki bir yansıması olarak vaazlar gündemi oluşturmuş ve önceki dönemlerle kıyaslanamayacak derecede en çok tartışılan ve fikir üretilen konulardan olmuştur.

Burada önemli olan husus, tarihî gelişimi içerisinde siyasi, ekonomik, kültürel sebeplerin etkisiyle almış olduğu çeşitli şekil ve muhtevalar ve bu müesseseye getirilen eleştirilere rağmen, yukarıda açıklanan yaygın din eğitimi kavramı çerçevesinde vaaz ve vaizliğin Müslüman halkın dinin teori ve pratiklerini öğrenmesinde, milli birlik ve bütünlüğün sağlanmasında, dini sapmaların önüne geçilmesinde... çok önemli bir rol oynadığıdır. Bu anlamda, yaygın din eğitimi vasıtalarından biri olarak hala en etkili yollardan kabul edilen vaaz, teknik ve teknolojinin bugünkü zenginliğe sahip olmadığı zamanlarda çok önemli görevler ifa etmiştir.

Osman b. Hasan b. Ahmed eş-Şakir, *Durretü'n-Nasihin*, Dersaadet 1313; Ebu'l Leys Nasr b. Muhammed es-Semerandi, *Tenbihü'l-Gafilin*, Beyrut 1988; Ahmed b. Muhammed el-Makdisi, *Minhacü'l-Kasidin*, Dımaşk 1389. Yine bugün latin harfleriyle Türkçemize de kazandırılan Bustanü'l-Arifin, Kabusname, Muhammediye, Envarü'l-Aşikin, Vasiyetname ve Tarikat-ı Muhammediye gibi birçok eserler vardır. Burada vaizlerin en çok kullandıkları Gazali'nin İhyası'nın ilk cildinde başlıca şu konulara yer verilir: İlim, Kavaidü'l-Akaid, Temizlik, Namaz, Oruç, Zekat, Hacc, Tilavet-i Kur'an, Yemek Adabı, Nikah, Helal-Haram, Ülfet ve Uhuvvat, Uzlet, Yolculuk, Emr-i Bi'l-Maruf. Diğer vaaz kitaplarının içerdiği konular da incelendiği zaman genelde bu tür ilmihal bilgilerini içeren mevzuların yer aldığı görülür. Hatta vaaz ve vaizlikle ilgili öğütlerin yer aldığı bazı eserlerde halkın yoğun bir şekilde zikre ve ibadetlere teşvik edilmesi öğütlenmektedir. Mesela bkz. Katip Çelebi, s.124-125. Meşhur mevza kitapları ve tanıtımları, içerikleri için ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Bayraktar, s.50-59; Hasan Kamil Yılmaz, "Bustanü'l-Arifin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.VI, s.475; Mehmed Dağ, *İslam Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974, s.36; Mustafa Uzun, "Muhammediye", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.III, s.100-101; Amil Çelebioğlu, "Ahmed Bican", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.II, s.49-51; İsmail Kara, "Birgivi Mehmed Efendi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.IV, s.20-21; İsmail Kara, "Marifetname", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.IV, s.44.

Bibliyografya

- ALAY MÜFTÜSÜ MEHMED ŞAKİR, *İrşadü'l-Gafilin*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1326.
- ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah yayınları, İstanbul 1983.
- BALTACI, Cahit, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- BAYRAKTAR, Mehmet Faruk, *Türkiye'de Vaizlik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları No. 145, İstanbul 1997.
- Beyanü'l-Hak**, c.IV, Adet 80, 6 Şevval 1328-27 Eylül 1326, s.1543-1544.
- BİLGİN, Beyza, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, 2. Baskı, Yeni Çizgi, Ankara 1995.
- BİLHAN, Saffet, *Eğitim Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayını, Ankara 1991.
- BULUT, Mehmet, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1997.
- CİRİT, Hasan, *Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussas*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi) İstanbul İstanbul 1997.
- ÇELEBİOĞLU, Amil, "Ahmed Bican", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.II, s.49-51.
- DAĞ, Mehmed, *İslam Eğitim Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, 2. Baskı, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa, *Eğitim Sosyolojisine Giriş*, 4. Baskı, Ocak yayınları, Ankara 1994.
- ERTÜRK, Selahaddin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Ankara 1975.
- GAZALİ, İhya-i Ulumi'd-Din, c.III, Kahire 1968.
- GERAY, Cevat, *Halk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi yayını, Ankara 1978.
- İBN MANZUR, *Lisanu'l Arap*, c.VII.
- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1967.
- KARA, İsmail, "Birgivi Mehmed Efendi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.IV, s.20-21.
- _____, "Marifetname", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c.IV, s.44.
- el-KASİMİ, Muhammed Cemaleddin, *Mev'izatü'l-Mü'minin min İhyai Ulumi'd-Din*, Beyrut 1987.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Mizanü'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahak*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Haz: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1993.
- M. ŞEREFEDDİN, "Ebu'l-Berekat el-Bağdadi", *Darül-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 1930, 17, s.319.
- el-MAKDİSİ, Ahmed b. Muhammed, *Minhacü'l-Kasidin*, Dimaşk 1389.
- MEHMED EMİN, "Kürsü Şeyhleri: Selatin Şeyhliği", *Sebilü'r-Reşad*, c.XVII, Adet 427-428, Haziran 1335, s.88-89.
- Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Kurumları Yönetmeliği*, 1979, Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü, Ankara 1982.
- Milli Eğitim ve Din Hayatı*, Boğaziçi yayınları, İstanbul 1981.
- OFLU MUHAMMED EMİN EFENDİ, *Necatü'l-Mü'minin*, İstanbul 1308.
- PARLADIR, Selahaddin, "Hz. Peygamber Devrindeki Eğitim Anlayışı ve İşleyişi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.I, İzmir 1983, s.281-282.
- PEDERSON, Jons, "Hatip", *İslam Ansiklopedisi*, c.V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1964, s.365.
- es-SEMERKANDİ, Ebu'l Leys Nasr b. Muhammed, *Tenbihü'l-Gafilin*, Beyrut 1988.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul 1994.
- eş-ŞAKİR, Osman b. Hasan b. Ahmed, *Durretü'n-Nasihin*, Dersaadet 1313.
- TİTMUS, Colin-Paz Buttedahl-Diana Ironside-Paul Lengrad, *Yetişkin Eğitimi Terimleri Sözlüğü*, çev: A. Ferhan Oğuzkan, 2. Baskı, Unesco Uluslar arası Eğitim Bürosu, Ankara 1997.
- TOSUN, Cemal, "İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXXVI, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997, s.179-188.
- TÜMER, Günay, "Vaazda Takip Edilecek Metod", *Diyanet Dergisi*, c.XVII, S.1, Ocak-Şubat 1978, s.5-22.
- UĞUR, Mücteba, "'Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

- Dergisi, c.XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, s.291-326.
- UZUN, Mustafa, "Muhammediye", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c.III, s.100-101.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- WENSİCK, A.J., "Mescid", **İslam Ansiklopedisi**, c.VIII, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- "Vaizlere İhtar", **Beyanü'l-Hak**, c.II, Adet 39, 7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s.877-879.
- YALTKAYA, M. Şerafeddin, **Va'zlar**, Matbaai Ebuuzziya, İstanbul 1944.
- YAZICI, Nesimi, "Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dini Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.XXXVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s.105-129.
- _____, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", I. **İslam Düşüncesi Sempozyumu 24-27 Ekim**, İstanbul 1996, s.1-8.
- _____, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", **Diyanet Dergisi**, c.XXVII, S.4, Ankara 1991, s.55-123.
- YILMAZ, Hasan Kamil, "Bustanü'l-Arifin", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c.VI, s.475.